

ИЗРАЗЯВАНЕ НА ПРЕДХОДНО СЪБИТИЕ ЧРЕЗ ВТОРИЧНА УПОТРЕБА НА ТЕМПОРАЛНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ

В лингвистичната наука отдавна е отбелязано, че предходност на дадено действие или събитие може да се изрази не само с формите за минало време, но и чрез други формални опори, които изразяват това значение като вторично – формите за бъдеще и сегашно време, и някои типове устойчиви конструкции. Такива употреби обикновено се наричат транспозитивни (преносни, вторични, стилистико-прагматични) и са характерни предимно за разговорния и (по-рядко) за художествено-поетичния стил на изразяване.

Тази разработка има за цел да систематизира и съпостави начините за изразяване на предходни събития чрез темпорални форми, за които тази употреба е извънкатегориална – в руски и български език. Да се очертаят основните различия и сходства, както и пътищата за преодоляването на асиметрията в това отношение при превод.

1. Формите за *бъдеще време* като изразители на минали събития

В руския език, както и в българския, формите за бъдеще време могат да означават определен тип минало събитие при специфични контекстуално-ситуационни условия: в съчетание с определени частици във възклицателни изречения, характерни за непринудената емоционална разговорна реч.

Преносните значения, в които формите за бъдеще време в руския език изразяват минало събитие, са два типа:

1.1. Бъдеще СВ за минал единичен факт като **удивителен, неочакван** (Гловинская 1989, 117), напр.:

И я даже читала где-то, что разваливаются не те семьи, где муж и жена ведут бесконечные дискуссии, а те семьи, где супруги не разговаривают и двадцать минут в день, благополучно существуют. Даже так. Напишут ведь. (Т. Горбулина);

(Глядя на рисунок) *Нарисуют же такое!* – примерите са на Гловинская (1989,116).

Това значение се реализира в конструкции от следния вид:

“глагол СВ в бъдеще време + ЖЕ ;

“глагол СВ в бъдеще време + ВЕДЪ,

където частиците имат различно от основното си значение, ср.: *Ведь он пойдёт в кино!* ; *Он же поедет за город.*

Значението на тази конструкция се тълкува от М. Гловинская така: ‘(1) До МГ се е осъществило единично събитие (действие, доведено до резултат); (2) Говорещият или участник в ситуацията се отнася неравнодушно към това събитие. ; (3) Смятайки го за удивително, неочаквано, той същевременно го обобщава като характерно. За наличието на последния компонент свидетелства обстоятелството, че за единично събитие често се говори в множествено число като за типично. Резултатът от действието се запазва в МГ и не се съотнася с никакъв момент от миналото.

Това значение е характерно за езика на художествената литература и публицистика, особено за фейлетоните, а също така за разговорната реч (РР).

В българския език подобна употреба на бъдеще време не се наблюдава дори и в тези функционални стилове. Близка до тази функция имат футурни конструкции с глагола *вземам* от типа на :

ДА -форма на глагола *вземам* + Да – форма на друг глагол

Чакала тя цяла вечер на гарата, а той да вземе да дойде чак на другия ден, право у тях, представяш ли си? (РР).

1.2. В руската непринудена разговорна реч се среща сравнително често още една преносна употреба на формите за бъдеще време от СВ, но с друга семантична отсянка : бъдеще СВ за означаване на **внезапно настъпило действие** в миналото. Ще приведа няколко примера от студията на Гловинская:

А больная ко мне лицом лежит, и руки разметала, бедняжка. Я подошел... Как она вдруг раскроет глаза и уставится на меня. (Тургенев);

Конь мчал, мчал да как остановится враз, точно вкопанный. (Н.Тихонов)

А он ему как даст!

Формите за бъдеще СВ в тази употреба представят действието като бързо, мигновено. В такива конструкции могат да се използват само глаголи, означаващи моментно действие. Наблюденията показват, че с тази функция се срещат предимно формите за 3. л. ед. ч., вероятно поради отчетливото наличие на оценъчно-експресивна отсянка в значението, която най-свободно се изявява по отношение на трето, неприсъстващо или неучастващо в общуването лице. Друго изискване за реализацията на това преносно значение е наличието на частицата КАК, обикновено в състава на сложно изречение (Виноградов 1947, 580), както и специална интонация.

В българския език няма точно фиксирана употреба на формите за бъдеще време с такова преносно значение за минало събитие. Може все пак да се приемат някакви преводни варианти, сходни с посочените, но те също са ограничени от контекстуални условия и далеч нямат същата честотност и свобода в употребата, срв. напр. с български превод на приведените примери:

*Болната лежи обърната насам, разперила ръце, горкичката....
Приблизих се. А тя изведнъж отвори очи и се вторачи в мен !*

Конят се носи, носи, че като се спре изведнъж!

А той да вземе да му прасне един!

В тази функция в руската разговорна реч се срещат и форми от СВ в повелително наклонение (вж. (Володин, Храковский ... Кирова, Васева 1999):

*А пиджак ловили всем обществом, еле выловили, а он **возьми** и **окажись** весь в керосине.* (Илф и Петров);

Тази преносна употреба е известна в лингвистичната литература като драматичен императив. Императивни форми като изразители на минали събития се използват и в българския език – т.нар. повествователен императив, който обаче, за разлика от руския език, е рядко явление, срещано най-вече в говорите и фолклора – напр.: *Излезне воденичаро, земе една помагалка, та удри, удри, та насмалко не му откине опашката.* (прим. на Ницолова 1976).

1.3. В българската разговорна реч бъдеще време също се използва за означаване на минали събития, но с друга семантична отсянка – за **привично, типично** за субекта действие или състояние, при определени условия, или т.нар. **нагледно-примерно значение**, напр.:

Други път пък, както си пуши през някой ясен божии ден, изведнъж лулата му **ще почне** да цвърчи. **Ще я извади** от устата си старецът, **ще я изтръска** и **ще подвикне** пак на Тодора. – Тошко! Тошко бре! (Чуд., 197)

Много често с това значение футурните форми се използват елиптично без частицата **ЩЕ**.

Въпреки, че не е отразена в познатата ми лингвистична литература, подобна употреба в значение за типично, характерно за субекта действие, събитие, е възможна и при руските футурни форми, напр.:

(...) у нас был командир бригады, генерал Фофанов (...) П о м н ю, он, б ы в а л о , **подойдет** на смотру к барабанищику, – ужасно любил барабан, – **подойдет и скажет**: ” А ну-ка, братец, сыграй мне что-нибудь меланхолическое. (Купр., 75) – (...) имаме един бригаден командир, генерал Фофанов. П о м н я , с л у ч в а ш е се, **приблѝжи** на прегледа до барабанчика – ужасно обичаше барабан – **приблѝжи и рече**: ”Хайде, братко, посвири ми нещо меланхолично. (103)

1.4. Формите за бъдеще време се използват и за означаване на събитие в миналото, което се представя не като типично за действащото лице, а като събитие, което се е повтаряло **периодично** в определен минал период напр.:

Грѣха се и мълчаха. **От време на време** само някой **ще изругае** лошото време, лошото разписание, и (...) други лоши работи.... (Чуд. 262)

Тази употреба на футурните форми по принцип е характерна и за руския език и всъщност може да се интерпретира като разновидност на по-горния тип, а двете заедно – като “бъдеще историческо” или сегашно време, възприето като по-обхватно по отношение на обекта на отразяване.

Извод: В разглежданата вторична употреба на бъдеще време не се наблюдава ясно очертана асиметрия между двата езика по отношение на значенията и конситуационните условия за реализация. Реализацията на значението за внезапно настъпило събитие в миналото в руския език се осъществява не просто и само чрез употребата на една видо-временна форма, а със съдействието на цяла съвкупност граматични и контекстуални условия.

Различията засягат проявата на значенията за удивително, внезапно настъпило действие в миналото, които свободно се прилагат в руския език, докато в българския могат да бъдат изразени чрез фраземи, включващи глагола *да взема*.

2. Формите за сегашно време като изразители на минали събития:

И при формите за сегашно време се наблюдават голямо разнообразие от повече или по-рядко срещани преносни употреби, при които се изразява минало събитие. По-детайлно те са разгледани в руската лингвистична литература (Гловинская, 1989), въпреки че аналогични значения могат да се установят и при използването на българските презентни форми и това именно ще се опитам да направя в следващото изложение. В руския език тези преносни значения се очертават в 5 групи, докато в българския език е утвърдена само една, която е точен еквивалент на най-честотната руска вторична употреба на презенс – т. нар. сегашно историческо.

2.1. Сегашно историческо

Сегашно историческо време е характерно и за руски, и за български език в еднаква степен и с еднакви темпорални и стилистико-прагматични характеристики. Ето един пример от руската разговорна реч:

Старуха, значит, впереди идет, (...) а он за ней (...) И все командует ей: – Неси, – кричит, – ровней корзину-то. Просыплешь чего-то там такое... (Зош., 171) – Върви си, значи, бабата напред, а той след нея ... И току команда: Носи, – вика, – по-леко кошницата, че да не разсипеш нещо...

Според Гловинская за сегашно историческо е характерна “ментална синхронизация на действието и наблюдението, действието **сякаш се извършва** пред очите на говорещия или адресата.” (Гловинская 1989, 106). “Живописният” компонент според някои лингвисти служи за изобразяване на минали факти като извършващи се сякаш в момента на говоренето (...) пред очите на говорещия или слушащия. (вж. Пешковски, Виноградов). Според Гловинская трябва да се предпочете вторият вариант на модална рамка – ‘говорещият си **представя**, че е в ,миналото, и действието като че ли става пред очите му. (“Мыслит себя в прошлом”), опирайки се на факта, че сегашно историческо се съчетава с обстоятелства за предварителност, предшестване: *Встречаю вчера (недавно, три дня назад) я его по пути на работу...*, и този избор изглежда напълно правдоподобен. Обаче от пренасяне на говорещия в миналото се прави извод за липса на проявления на инварианта в сегашно историческо, а това вече предизвиква възражение у Перцов. Такъв извод според него би бил оправдан, ако инвариантът беше плътно привързан към момента на говорене, но в неговата формулировка инвариантът на сегашно време (и в

“менталната синхронизация”) такава обвързаност няма. Пред израза на Гловинская “действието сякаш се извършва пред очите на говорещия или адресата”(с. 456), Перцов предпочита друга формулировка: “Фактът **сякаш се възприема непосредствено**, тъй като възприятието не винаги има зрителен характер.” (Перцов 1998, 16; по въпроса вж. също: Бондарко 1959; 1971, 142–150). Например:

*Я сижу роюсь в книжном магазине / под прилавком / и вдруг слышуу спрашивает / голос молодой / а есть ли у вас письма лейтенанта Шмид-та? ... А письма у меня были // Я так **вылезаю и спрашиваю** / а кому говорю нужны письма? (Р.Р., прим. на Гловинская 1989, 106). – Седя и се ровя в кижарницата / под рафта / и изведнъж **чувам / пита** младежки глас / имате ли писмата на лейт. Шмид? /Аз ги имах // Излизам аз и питам / а на кого трябва тези писма?*

По-правилен подход към проблема за същността на сегашно историческо представя Р. Мутафчиев, според който в българския език при изграждането на разказ за минали събития се използват два темпорални плана: 1. План на спомена, в който основното разказвателно време е миналото свършено време, и 2. План на нагледността, при който основното е сегашно историческо време. (Мутафчиев 1976, 252–253). Планът на нагледността се използва, за да се предаде развоят на събитието, а планът на спомена – въздействието на събитието върху неговия наблюдател. ”Обикновено в плана на нагледността се предават по-големи синтагми от разказа, и то предимно с описателен характер. Понякога се стига до такива моменти в разказа, когато трябва да се поясни, да се мотивира тяхното появяване. Мотивировката им обикновено се дава като разсъждение на автора. (...) И за да се разграничи от описанието, разказвачът я поставя в плана на спомена.” (пак там, 261). Например:

*И ето, **виждаме** да се приближава към нас тъмна, вълнуваща се маса от хора. И тая излязла из мрака колона тихо, без никакъв звук **достига** групата турски войници, които искаха да се предадат, **приравнява** се с тях, **отминава** ги. Пред нас са само на петдесет крачки. Изведнъж в мрака **светна** огън, слаб изстрел, навярно револверен. Нас ни **атакуваха!** (Й. Йовков).*

Както можем да се убедим, употребата на сегашно историческо не се отличава по нищо съществено в двата езика. Срв. напр.:

Несколько метров в сторону берлоги, **ударяю** лесорубом о твердой насти, и **пес прекращает** поиски, **спешит** обратно, (...). Зверь его не **видит**, но прекрасно **слышит**. ("Юный натуралист"). – Няколко метра встрани от бърлогата удрям с брадвата по твърдия лед, и кучето спира търсенето, бърза обратно. ...Звярът не го вижда, но го чува чудесно.

И так **проходит** год и два. И наконец три. И **проходит** пять лет, и дело **приближается** к нашим дням. И вот **наступает** 1933 год... Вот они **едут** в Ленинград. **Заходят** в "Асторию". Ковры. Столики. **Играет** оркестр. **Танцуют** великолепные пары. Вот они **салятся** за столик, **заказывают** себе **цыплят** и так далее. (Зоц). – И така **минават** година, две. И накрая три. И **минават** пет години и **се приближаваме** до наши дни. И **ето настъпва** 1933 г. **Ето, те пристигат** в Ленинград. **Отбиват се** в "Астория". Килими. Масички. **Свири** оркестър. **Танцуват** великолепни двойки. **Ето те сядат** на една маса, **поръчват си** пиле и така **нататък**.

Употребата на сегашно време е продиктувана от желанието на автора да придаде на речта по-голяма експресивност и емоционалност – в унисон със силните чувства, които са обзели героя на разказа, но може и да се използва за придаване на по-голяма изразителност и картинност в изобразяването на събитията: т.е. използвано е в стилистико-прагматична функция.

Формите за сегашно историческо могат да означават и единично действие (Ударяю лесорубом.) и многократно действие (И вот он заводит разные флирты и романы....М. Зощенко). Единичното действие може да бъде представено в своето протичане, с вътрешна развойност: Дело **приближается** к нашим дням. **Танцуют** великолепные пары., или като резултат: И вот **наступает** 1933 год. **Заходят** в "Асторию". **Садятся**. Резултатът, достигнат от действието, което означава формата на сегашно историческо, е актуален само за даден момент в миналото. В значението на формата няма указания за запазване на резултата до момента на говоренето.

2.2. Сегашно време за изразяване на типична, характерна ситуация чрез описание на конкретни събития в миналото

Въпреки че не срещнах в лингвистичната литература описание на преносна употреба с такова значение, аналогична на употребата на формите

за бъдеще време, все пак в корпуса от езикови илюстративни извадки открих пример, в който формите на сегашно време изпълняват такава функция.

Ако разгледаме следния текст, ще видим форми и на трите глаголни времена в едно описание на **типична ситуация**, което ме кара да мисля, че може да отделим тази употреба като различна по функция от тази на традиционното сегашно историческо, при което се представя низ от събития, разказ, без тази отсянка, напояща за нагледно-примерно значение.

*Максим **останавливался** (мин.вр.) у окна, подолгу **стоял** неподвижно, смотрел на улицу. Зима. Мороз. Село **коптит** в стильное ясное небо серым дымом – люди **согреваются**. **Пройдет** (бъд.вр) бабка с ведрами на коромысле (...) **слышно, как скрипит** (сег. вр.) под ее валенками тугой, крепкий снег. Собака **з а л а е т** сдуру, **з а м о л к н е т** – мороз. Люди – по домам, в тепле. **Разговаривают, обед налаживают, обсуждают** близких... (Шуки., 114)*

Тук се наблюдава неколкостепенна смяна на плана на изобразяването (смяна на плоскостта) – започва се с минало време, което е основното в този разказ, и след това при описанието на картината, която героят наблюдава, сегашно време (което може би трябва да се приема за разновидност на сегашно историческо) се редува с бъдеще от нагледно-примерен тип.

В различни класификации (Перцов, Гловинская и др.) са намерили място още три типа употреба на форми за сегашно време, изразяващи факти, които предшестват момента на говоренето: при тях **факт, близък до МГ**, се представя като **синхронен с него**, въпреки, че е вече завършен преди това. Това са: сегашно време за непосредствено предходно събитие, сегашно интерпретационно и сегашно експозиционно. Нека ги разгледаме съвсем накратко в съпоставка с българското сегашно време:

2.3. Сегашно време за непосредствено предходно събитие – “настоящото непосредствено предшествуващо факта”

*Ребята **приглашают** нас в поход.* (реплика веднага след телефонен разговор). В. Н. Перцов предлага следното тълкуване: ‘Фактът **Ф** предшества момента на говорене; говорещият представя **Ф** така, сякаш той е осъществен в момента на говоренето.’ Тук авторът вижда хомохронност на представянето на Факта **Ф** спрямо МГ.

Подобна, абсолютно симетрична употреба на формите за сегашно време, се наблюдава и в българския език, срв. напр: *Момчетата ни канят на поход*. – очевидно е, че поканата вече е отправена, но резултатът от поканата е актуален в МГ. В случая може да се каже, че това е една разширена употреба на презенс – в по-широк смисъл, макар формално погледнато фактът наистина да е осъществен преди МГ.

2.4. Сегашно интерпретационно.

Имат се предвид случаи, когато събитието непосредствено е предхождало МГ, в който говорещият прави някаква **констатация**, назовавайки го. Например:

– *Теперь я буду обязан, – сказал я. – Это похоже на взятку. – Ба, разве взятки такие бывают? Вы нас обижаете. (Д. Гранин). – Нима има такива рушвети? Обиждате ни.*

”Фактът на миналото се подчертава, в даденото изказване на него се придава принципно значение (...) Действието се подлага на оглед, демонстрира се. Минало събитие се преживява и оценява в настоящето.“ (Бондарко 1971a:151).

Значението се формулира така: ‘До МГ е било налице конкретно единично действие; говорещият, имайки предвид това минало действие или неговия резултат, в МГ **интерпретира** това действие като някакъв **тип поведение** R’. Моментът, когато се е осъществило интерпретираното събитие, е неопределен. Като разяснение на тези тълкувания Гловинская обръща внимание на това, че в примерите се назовава или се подразбира някакво конкретно, често – физическо действие (да речем, нечии думи или постъпки). А глаголната форма в НСВ не означава самото това действие, а препраща към него, като назовава този общ тип поведение, към който то се отнася в интерпретацията на говорещия. Ако препратката засяга някакъв предшестващ изказ, ние имаме работа с чисто анафористична употреба на видо-временната форма. Близки до анафористичното са и такива употреби, при които се подлагат на интерпретация не изкази, а реални минали постъпки. **Елементът на обобщение** отличава даденото значение от НСВ за непосредствено предшестващо действие. Втората отлика се състои в това, че тук се подчертава не толкова актуалността на резултата от миналото действие, колкото актуалността на обобщението в МГ.

Очевидно именно този елемент за обобщение забранява замяната на интерпретационното НСВ с форми за СВ: – *Вы нас обижаете. ~ Вы нас обидели. – Обиждайте ни ~ Обидихте ни.*

Замяната с форми от **минало НСВ** също е невъзможна: *Подводишь коллектив. ~ Подводил коллектив. – Подвеждаш колектива. ~ Подвеждаше колектива.* Губи елементът за единичност на действието, а също и указанието за това, че актуалността на характеристиката на действието се запазва. Някои глаголи за говорене (*Глупости порешь. – Дрънкаш глупости.; Ты лжешь. – Лжешь. Преувеличиваешь – Преувеличиваш. Шу-чу, шучу. Шегувам се.* и др.) фактически обединяват в себе си и значението за непосредствено предшестващо действие, тъй като дават интерпретация на дадения РА.

2.5. Сегашно експозиционно

”Фактът на миналото се подчертава, в даденото изказване на него се придава **принципно** значение (...) Действието се подлага на оглед, демонстрира се. Минало събитие се преживява и оценява в настоящето.“ (Бондарко 1971а:151).

Значението на тази форма е близко до разгледаните две по-горе, но има по-обобщен вид. Неговата специфика се проявява при съпоставка с формите за минало НСВ и СВ:

Пушкин изображает (изображал – изобразил) мелкопоместное дворянство.

Въпреки голямата смислова близост, сегашното НСВ, както показва Г. Галтън, се отличава от тях в следното: резултатът от назованото минало действие, т.е. съдържанието на това, за което “пише” (“говори”), че изобразява субектът на действието, според говорещия се явява, на първо място, общозначим, ценен за мнозина, и на второ място, запазва ценността, актуалността, важността на сегашното време, даже ако говорещият не е съгласен с твърдението. (Галтън 1976, 17–18). Например:

Дарвин учит, что эволюция видов определяется тремя факторами. – Дарвин учи, че еволюцията на видовете се определя от три фактора.

Тази употреба е характерна и за българския език и се намира в симетрични отношения с руските си аналози.

2.6. Сегашно време за емоционална актуализация

С този термин се назовава грамемата за сегашно време във вторична функция за означаване на събитие, което е предходно, цялостно и завършено преди МГ, но формално е представено като извършващо се в МГ. Използва се като израз на силна емоционална ангажираност от страна на говорещия по отношение на конкретно минало събитие. (вж. по въпроса Бондарко 1971 а: 150). Например:

Полиция, не разобрав смysла, представила писъмо государю, который сгоряча также его не понял... Однако какая глубокая безнравственность в привычках нашего правительства! Полиция распечатывает письма мужа к жене и приносит их читать царю (человеку благовопитанному и честному), и царь не стыдится в том признаться... (Пушкин, прим. на Гловинская) .

Тази употреба изглежда не е така разпространена в художествената литература, както в устната разговорна реч, защото не разполагам с подобен пример в корпуса си. По принцип тя е характерна и за българския език, често придружена от лексикални актуализатори на прагматичния нюанс от типа на: *представи ми си, как може, забележете*, срв.с превода на руския пример:

*Каква дълбока безнравственост проявява нашето правителство! Полицията **разпечатва** писмата на съпруг до съпругата му и ги **носи** за четене на царя (...), и царят **не се срамува** да признае това...*

Изводи: И в руската, и в българската езикова практика има голямо разнообразие от начини, по които се използват формите за бъдеще и сегашно време като изразители на минали събития в преносно значение. Тази преносна употреба е характерна със своята подчертана емоционално-оценъчна експресивност и се среща предимно в разговорната реч или художествената и публицистична литература.

Повечето от изброените типове вторични значения са сходни в двата езика – пълна симетрия се наблюдава при най-разпространения тип – на сегашно историческо. По принцип и в двата езика повечето преносни значения на презенса за изразяване на минали събития могат без проблем да бъдат актуализирани с помощта на определени контекстуални условия.

Бяха установени общо шест начина за изява на такива вторични функции на презенс, докато за формите на футурум може да се каже, че са два пъти по-малко – три типа, при това се наблюдава ясна асиметрия между двата езика – първите два типа са характерни предимно за руския език, а третият – за българския.

Общо погледнато, по-разклонена и честотна е системата на преносните значения за изразяване на минали събития (МСб) при формите на сегашно и бъдеще време в руския език. От друга страна, използването на футурните форми в значение за типично, характерно събитие, по-скоро низ от събития в миналото, е по-широко застъпен в българския език.